

МЕЖДУЕЗИКОВАТА СИНОНИМИЯ И СЛАВЯНСКИЯТ РЕЧНИКОВ ФОНД

Наблюденията над езиковата патология и над развитието на детската реч често пъти допринасят за избистрянето на лингвистичните теории, при това не по-малко от съпоставителните анализи, с които се занимаваме тук. Така например болните от афазия или не разпознават обекти (по-точно не свързват обектите с имената, т.е. не осъществяват референции), или разместват думите и словореда и правят аграматични конструкции. Изследването на афазията дава материал и повод на Р. Якобсон (Якобсон 1963:46, 1990:115) да дефинира биполярната същност на езика – афазията е или нарушение на чувството за подобие (similarity), или нарушение на чувството за последователност (contiguity).

Всъщност двата полюса в структурата на езика – селекция и комбинация – са посочени от Ф. дьо Сосюр, който разкрива, че селекцията и комбинацията не вървят последователно, а се пресичат във всяка точка и действат на всички езикови равнища¹. Интересно е, че проучвайки несъзнателното, З. Фройд също извежда две противостоящи движещи сили в човешката психика – кондензация (нем. *Verdichtung*) и дисплейсмънт (разместване, заместване, нем. *Verschiebung*)². Разграничението в най-общи линии се отнася до следното: „при зареждането на либидото“ веднъж дадена идея подскача като пинг-понг върху други идеи, а в други случаи тежестта на много идеи се стоварва само върху една идея. Едва ли можем да твърдим, че Р. Якобсон е комбинирал теориите на З. Фройд и на Ф. дьо Сосюр, за да достигне до фундаменталния възглед за двата полюса, който между другото е залегнал и в краткото, но твърде важно съчинение, подписано от Р. Якобсон и М. Хале (1956). Връзка между теориите обаче е направена от Ж. Лакан, който, бидейки психоаналитик, свързва кондензацията и дисплейсмънта с поетическата игра на езика³.

Следователно в нормата на езика, която е (както може да се заключи) обективна закономерност (да речем, като гравитацията), съществуват две оси (два полюса) – на подобие и на последователността. Р. Якобсон свързва подобие с вертикалата и това е логично, но странно защо нарича това *метафорично*

¹ Във връзка с всеобхватността на *силите* на движение и контрадвижение може да се добави, че в синтагматичен план тези прояви на засичане се срещат като *кръжене на сегментите около някаква въображаема и непрекъснато изместваща се среда* на дискурса. При това отново на всички равнища – метатези съществуват и на фонетично, и на морфологично, и на фразеологично равнище.

² Ч. Хокет (1960) в своите биолингвистични сравнения между езика на животните и езика на човека дава твърде различно съдържание на термина *дисплейсмънт*.

³ В свой нов труд върху проблемите на езика, когнитивните структури и съзнанието М. Стаменов определя две противоположни функции на съзнанието – интегративна и дисоциативна – и проследява тази дихотомия в обобщаващ модел за структурите на езика (Стаменов 2015).

начало в езика, а не *метонимично*. Последователността естествено е отнесена към хоризонталата, а това начало е наречено от него *метонимично*.

Продължавайки разсъжденията в тази посока, може да заключим, че според модели от такъв характер (срв. Чомски 2012: 182), основани на механистичната алтернатива, идееща от Декарт, езикът работи като механична система, където винаги има *движение* и *контрадвижение* и в тяхната „среща“ се получава смисъл – т.е. разбиране между участниците в комуникацията. Тъй като комуникацията се осъществява чрез текстове, а те се възприемат реципрочно (огледално) в съзнанието (съзнанията) на участниците, в текста лексиката сменя многозначността си – в актуалната си употреба думата е вече еднозначна. Това дава основание на И. Мелчук (в известния модел смисъл–текст) по принцип да отрече многозначността. Може да се заключи, че тълкуването на разликата между смисъл и значение вече изглежда общоприето в съвременната лингвистика: Е. Пернишка дава красноречив пример със светлините на светофара и определя смисъла като обвързан с прагматическия компонент в семантичната структура на думата (Пернишка 2008: 151).

Обратно – граматическата многозначност се създава именно в текстовите употреби, тъй като честите морфеми (спаниоморфемите по Янакиев 1977) дори и в синтагмата остават многозначни. Например едно окончание „s“ в английски има много граматически значения, но в комбинация с дадена лексикална основа вече има един смисъл. В началото на своите теоретични занимания генеративистите правят всичко възможно да отделят лексикалната семантика, проблемите на номинацията, дейктичните и денотативните процеси и особено неизравнените езикови компетентности на участниците в комуникацията. Те обаче се придържат строго към логическия механизъм за двата полюса на езика, който свеждат до синтаксис и семантика (основно граматическа).

Тъкмо в срещането на тези две системи от различен порядък – единици спрямо правила – се осъществяват комбинацията и селекцията (по Якобсон 1963), т.е. творческият акт на говоренето. Що се отнася до творческата дейност на лексикално равнище, лингвистичната наука далеч не е изградила стройна теория въпреки хилядите томове, изписани по темата. Това са оказионализмите на „мислещото дете“, преназоваванията и преосмислянията; прословутите метафори, непрекъснатите игри с референцията. Универсалните механизми на лексикалното творчество са любима тема на психолингвистите, но за „чистите лексиколози“ не по-малко важна тема е емпиричното проучване на семантичните отношения в рамките на вече създадените от поколенията дълговечни таксономии на познанието, където сегментацията на света е изоморфна с лингвистичната сегментация. При това при спазването на пропорциите и на гледните точки за сегментацията на света човек никога не забравя себе си. Този принцип, известен като лингвистичен антропоцентризъм или егоцентризъм, е коментиран у Дж. Лайънс (Лайънс 1982). М. Пенчева разви и преразглежда редица когнитивни идеи в тази насока (Пенчева 2001). В рускоезичната лингвистика за антропоцентричния принцип е писал Ю. С. Степанов, анализирайки Бенвенист: „Езикът е създаден по мярата на човека и този мащаб е запечатан в самата организация на езика; в съответствие с него езикът следва да се изучава. Затова в своето главно направление лингвисти-

ката винаги ще бъде наука за езика в човека и за човека в езика“ (Степанов 2002: 15)⁴.

Изоморфизмът между физическите структури и езиковите явления навежда на мисълта, че значението в езика е динамично, както е динамична и човешката мисъл. Мисловната дейност или трупата значения върху една форма (явление, познато като *катахреза* или *метонимия*), или разпръсва едно значение върху различни форми (явление, наричано *метафора*). Двата полюса – на селекция и комбинация, – дори да запазват своето равновесие, винаги са под напрежение поради аналогичните образи и възможности или на референция (отношение на знакови и извънзнакови структури), или на кореференция (отношение между знакови и други знакови структури в текстовете)⁵.

Може да се обобщи, че езиковите значения са въпрос на баланс между полюси, т.е. на хиперсемантични отношения, които най-често са биполярни, т.е. противоположни: разхвърлянето на едно значение върху множество форми води до синонимика и образуване на синоними (метафорични по своята природа), а наслагването на много значения върху една и съща форма води до омонимика и образуването на омоними или на многозначни думи (с метонимичен характер).

При представянето на тези два полюса като статични естествено се опираме на синтагмата и на парадигмата на Ф. дьо Сосюр. Вертикалната и хоризонталната структура са залегнали в логическата постройка на базата данни „Синонимите в българския език“ на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“⁶. Вертикалните редове там представят многозначността, докато синонимните редове са представени по хоризонтала. Тази хоризонтала лесно може да се превърне в дискурс, защото известно е, че ораторите обичат да наслагват синоними, с което да демонстрират красноречието си. Тук по-важен обаче е принципът на генерирането на лексикалните елементи в изказването. Обратно на Якобсоновите полюси – селекцията се справя с многозначността, а комбинацията се осъществява при избора на точния синоним за съответния свързан текст (Ангелов 2015: 162).

Ив. Леков използва термина *синонимика* при обясняването на частичните, но много насочващи анализи на славянската междуезикова синонимия (Леков 1955: 10, бел. 1). Същият термин е широко използван и от Е. Пернишка в нейния анализ на синонимното богатство в речника на Н. Геров, както и в предговора на нейния синонимен речник (Пернишка 1996, 2003, 2006). Според Леков синонимиката е такъв тип вариантност – „отклонение от лексикалния прототип“, – която се проявява най-вече по експресивни или афективни подбуди при негативно отношение към дадено явление или предмет. Като се позовава на Рудни и Скорупка, авторът посочва разликите при названията за *лош*, но обратно –

⁴ Преводът мой – А. А.

⁵ Тук не се включват разнородните интерпретации на значенията в социален план, както и преходите от абстрактно (граматически нарицателно, но лексикално символно) към конкретно (граматически символно, но лексикално нарицателно) значение, т.е. другото хиперсемантично биполярно отношение, обозначено у Йелмслев (1962) като *valeur-signification*.

⁶ Вж. <<http://infolex.ibl.bas.bg/synomthes/home.seam>>.

наличието на единство за думата *добър*. Според Леков синонимни варианти се развиват поради подобни евфемистични подбуди и при чувствителност спрямо някои действия и понятия – напр. за *умрял* – *починал*, *предал Богу дух*, или за глагола *закопам* – *погребвам*, *похоронить* (рус.). Следователно трудните за назоваване случаи или пък, направо казано, табуираните понятия изискват повече синоними (*рогатия*, *врага*, *лукавия*). Изводът на Леков почива върху съпоставителни славистични изследвания. Е. Пернишка пък посочва как в синонимните редове доминантите могат да разменят местата си във връзка с историческото развитие на езика. Така например в речника на Н. Геров за доминантата на 55-те синонима за *охлюв* е възприета думата *лигавец* (Пернишка 1996).

В тази статия се застъпва гледището, че синонимиката надхвърля рамките на отделния език и е предимно междуезиково явление, въпрос на контактология. В съпоставителен и исторически план синонимите са обратни на когнатите и могат да се свържат с познатия за историческите и структурните лингвисти езиков *суплетивизъм*. Според А. Мейе „Разликите в славянските диалекти са резултат от това, че един и същ славянски корен влиза в състава на различни форми или че една и съща славянска дума се използва по различен начин; няма никаква връзка между руската дума *вопрос* и чешката *otázka* (въпрос), но глаголите *просити* и *тагнѣти* са еднакво общославянски и са еднакво присъстващи и в руски, и в чешки“ (Мейе 1934: 492)⁷. Примерът на Мейе може да бъде разширен: думите *вопрос* (рус.) и *въпрос* (бълг.) са част от голямо гнездо на сродни думи, свързани с глагола *прося* – *просене*, *просба*, *простак*, *прост*, *простота*, *простосмъртен* и пр. Семантичните връзки между сродните думи понякога съвсем избледняват и само етимологичният анализ може да ги разкрие. Семантичната връзка между *въпрос* и *питане* е ясна – те се отнасят към един и същ концепт (понятие) и в български те са пълни синоними, въпреки че *питане* е част от друго словообразователно гнездо – *питане*, *опит*, *възпитание*, *питие* и пр., т.е. все производни от старобългарския глагол *пнѣти*. В сърбохърватски глаголят за задоволяване на любознателността е *прашам* и от там *прашанье* – думата за *въпрос*. Очевидно *прашанье* и *вопрос* са типични когнати – въпреки че корените им са трудно разпознаваеми. Примерът е типичен и илюстрира добре термина *когнати* – фонетично променени, но генетично свързани думи, разпространени между по-близки или по-далечнородствени езици – глаголите *прашам* и *прося* също са когнати. Фактът, че глаголите *прашам* (*прося*) и *питам* под производната дума *питане* могат да се пресекат, показва, че по принцип когнатите могат да имат семантична пресечна точка с някоя от сродните думи в дадено семантично гнездо на друг език (иначе *прося* и *питам*, погледнато само в български, не се пресичат).

Очевидно такъв е механизмът на междуезиковата синонимия – в резултат се произвеждат неочаквани, но все пак разпознаваеми и семантически прозрачни думи в друг родствен език. А ако езикът не е родствен, синонимите си остават, но следва да се научат, иначе са неразпознаваеми (напр. *мотор* и *дви-*

⁷ Както сам отбелязва авторът, той не се интересува от тази страна на речниковия състав на общославянския език. Въпреки това в този дял на класическия му труд повечето примери описват тъкмо такива различия.

гател в български). Това е общ принцип на контрастивната лексикология, забелязан многократно при изследването на руско-българската междуезикова синонимия и омонимия (Бозова и др. 1995).

Да вземем друг пример – названието за *лука* е свързано с *лъч*, *лък* в дадени езици, но в чешки и полски названието е свързано с *ципата* – *celuba*, *cibule* (с метатеза). Денотатът е един и същ, но корените на тези думи не са когнати – нямат нищо общо, връзката е само семантична и все пак поради образни съответствия и поради знаенето и на двата корена езиковите носители и от двете страни на относителната езикова граница биха могли да се ориентират в значенията, още повече ако са подпомогнати от контекста и ситуацията.

Твърде интересни са явленията, които се наблюдават при диалектните континууми на славянските езици. В даден език кодификацията и стилизацията извеждат на преден план някои маргинални синоними за друг език – например глаголите от югозападните български диалекти и македонския езиков стандарт на българския език *барам* ('търся') и *кличим* ('чакам') или сърбохърватското съществително *зрак* ('въздух') звучат смехотворно в романтичен сюжет на български. Следователно синонимите са стилистично ограничени и маркирани – те имат вътрешни ограничения и различия по функция.

Тъкмо разместванията в тематичните области и хипо-хиперонимичните отношения в лексикона предизвикват още синонимика в славянските езици: *гръб–леча*, *вежди–брви*, *гърди–пиерси*, *коса–власи*, *лице–твар–облице*, *уста–писок–губа*, *устни–варги–рти* (Леков 1955: 54). Заемането на думи от близки езици обогатява много синонимиката на даден език, при това без да накърнява особено неговата самобитност. Познаването на синонимиката именно прави възможна семантичната прозрачност и взаимното разбиране между родствени езици и диалектни континууми посредством следния механизъм: за понятието *лук* например при среща на думата *цибула* в текст или при разговор тя ще изглежда непозната, но тъй като думата *ципа* е позната, езиковият носител с известна помощ от контекста я декодира.

Разликите между синонимните редове в сродни езици са свидетелство за дивергенция в културите и за претърпени чужди влияния. И обратно, съвпадването между синонимните богатства в два езика показва плътна близост между езиките вероятно в резултат на множество книжовни контакти и принадлежност към една и съща културна традиция. Така например понятието *покорност* има почти еднакви синонимни редове в български и в руски – *послушание*, *кротост*, *смирение*, *безропотност*, *подчинение*, *непрекословие*. Само два от посочените синоними, изнесени в речника на Александрова (1989), не са приемливи за българите – *безответност* и *повиновение*.

Не е така обаче със синонимните редове на прилагателното *млад* – рус. *юный*, *непривывшийся*, *желторотый*, *зеленый*, *безусый*, *сопливый*, *пустобродый* (Александрова 1989). Срещу тези синоними в български имаме *невръстен*, *непълнолетен*, *юноша*, *новак*, *нов*, *неумел*, *неопитен*, *незрял*, *недорасъл*, *вчерашен*, *наивен* (Нанов 1968). На практика само синонимът *зелен* съвпада. Независимо от взаимната прозрачност (inteligibility), взаимна, защото значенията и в рамките на единия, и на другия синонимен ред се разпознават от носителите и на двата езика, те не биха се употребили в аналогичен контекст.

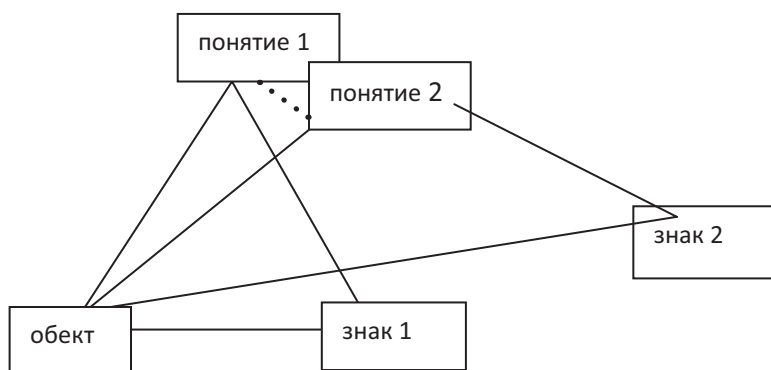
На хибридно (междуетимологично) равнище понякога има синонимия, която не може да се сподели и поради граматически причини – например съществителното *младеж* на български има две значения: 1) *млад човек* и 2) *събирателно за млади хора*. На руски *молодеж* е плуралия тантум и съвпада с второто значение, т.е. с другото българско понятие. Следователно тук възниква въпрос, който може да бъде отнесен и към темата за междуетимологичната полисемия.

В заключение се налага изводът, че в логически план синонимията е явление, обратно на полисемията и омонимията, точно както е показано в цитирания вече дигитален лексикон – базата данни (Infoplex) на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“. Дали синонимията и многозначността са два полюса в лексикалните структури на езика, проличава ясно в моделирането на двете подсистеми – по вертикалата (многого значения на една форма) и по хоризонталата (много варианти във формалния израз на едно и също или близко значение).

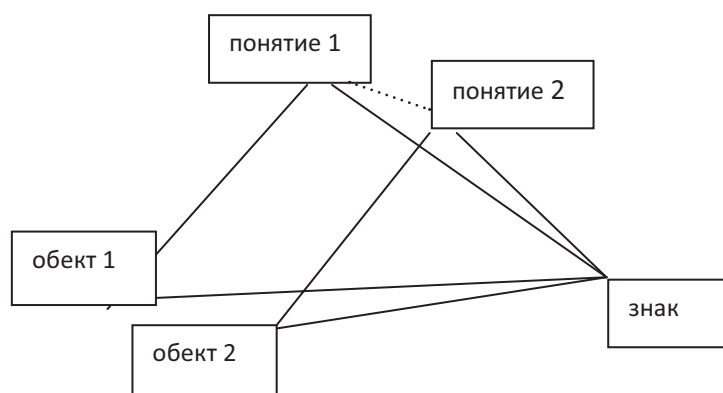
Ако два синонима се впишат в триъгълника на Фреге, се показват ясно отношенията между обект, знак и понятие. Всъщност налице са две (а биха могли да се впишат и повече) думи, изобразени с паралелни триъгълници и общ връх на мястото на денотата (фиг. 1). На фигурата се вижда още, че на равнището на понятията има почти пълно съвпадение, знаците са различни, но обектът и референцията са едни и същи.

Разликата с подобен модел на полисемията и омонимията се заключава в следното: отново са налице две или повече думи, изобразени с паралелни триъгълници, но общият връх сега е на мястото на десигната (фиг. 2). На равнището на понятията има почти пълно съвпадение (и тук е разликата между омонимия и полисемия), знаците съвпадат, но обектите и референцията никак не са едни и същи.

В процеса на комуникация ролята на омонимните и синонимните вериги дори си сменят местата – тъй като отправителят на дадено съобщение се справя със (избира между) средствата на синонимията, а получателят се справя със смисъла, като декодира съобщението (дезамбигуира омонимите) поради наличната омонимия или полисемия в него (Ангелов 1989; Милър и Фелбаум 1992).

Фиг. 1. Модел на синонимията

Фиг. 2. Модел на полисемията и омонимията

В своя тезаурус за английския език (WordNet) Дж. Милър и Кр. Фелбаум говорят за синонимни гнезда, набори или пръстени (*synset*), които в базата данни (Infoplex) на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ се представят като хоризонтални редове. Синонимният набор има *доминантен прототип* (*доминанта* по Пернишка), но тъкмо тези конотации и доминанти варират при различните, макар и сродни, култури. Промените в синонимиката се разкриват по интересен начин и в рамките на хипо-хиперонимичните отношения, които съществено се разместват, когато се заемат думи от чужд език или се изковават нови думи.

Въз основа на съпоставителните анализи се налага и друг извод: не можем да разглеждаме синонимиката само в рамките на даден език, защото ще стигнем до извода, че синонимите възникват или въз основа на лично творчество, или, и при това много повече, въз основа на диалектните контакти и на контактите между диалектите, социолектите и книжовния език, което е вярно, но е само част от процесите на словен, семантичен и познавателен обмен. Най-много синонимика се образува при межкултурните контакти и при заемките, още повече че различните синоними се отнасят и към професионалната лексика и желанието за интернационализация на терминологията. Така в славянските езици паралелно с изначално славянските названия са навлезли латинизми и гръцки думи в редица области на техниката, медицината, науките.

В известен смисъл може да се твърди, че езиците по принцип са синонимни и преводът на даден текст на различни езици всъщност създава синонимни текстове (Ликоманова 2007). Неслучайно обстоятвият съпоставителен компендиум на когнатите, създаден през 50-те години в САЩ от Карл Бък, се нарича „Речник на селектирани синоними в принципните индоевропейски езици“ (Бък 1949). Големият модерен тълковен речник на руския език,

създаден под ръководството на Апресян и издаден в Грац, Австрия, също е наречен синонимен⁸. Въобще синонимията обхваща в най-голяма степен словните богатства и нейното изследване неизбежно надхвърля рамките на един отделен език.

ЛИТЕРАТУРА

- Александрова 1989:** Александрова, З. Е. Словарь синонимов русского языка. Практический справочник. Москва: Русский язык, 1989.
- Ангелов 1989:** Angelov, A. G. Meaning as Translation. – *European Journal of Semiotic Studies*, 1–2, Wien, 1989, p. 205–216.
- Ангелов 2015:** Ангелов, А. Г. Общото словно богатство и семикомуникацията на славянските езици. София: Международно социолингвистическо дружество, 2015.
- Апресян 1974:** Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика: синонимические средства языка. Москва: Наука, 1974.
- Апресян 1991:** Апресян, Ю. Д. Об интегральном словаре русского языка. – В: Семиотика и информатика, 1991, вып. 32, с. 3–15.
- Бозова и др. 1995:** Бозова, С. и др. Лингвометодическое описание русской лексики и грамматики в свете болгарского языка. Ред. И. Червенкова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.
- Бък 1949:** Buck, C. D. A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. Chicago: The University of Chicago Press, 1949.
- Йелмслев 1962:** Ельмслев, Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? – В: Новое в лингвистике, 1962, вып. 2, с. 117–136.
- Лайънс 1982:** Lyons, J. Deixis and Subjectivity: Loquor, ergo sum? – In: R. J. Jarvella, W. Klein (eds.). *Speech, Place, and Action Studies in Deixis and Related Topics*. Chichester, West Sussex, 1982.
- Леков 1955:** Леков, Ив. Единство и национално своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд. София: БАН, 1955.
- Ликоманова 2007:** Ликоманова, И. Славяно-славянският превод: Лингвистичен подход към художествения текст. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.
- Мейе 1934:** Meillet, A. *Le slave commun*. Paris: Champion, 1934.
- Милър и Фелбаум 1992:** Miller, G. A., Ch. Fellbaum. *Semantic Networks of English*. – In: B. Levin, St. Pinker (eds.). *Lexical & Conceptual Semantics*. Amsterdam: Blackwell, 1992, p. 197–230.
- Нанов 1968:** Нанов, Л. Синонимен речник. София: Наука и изкуство, 1968.
- Пенчева 2001:** Пенчева, М. Човекът в езика. Езикът в човека. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2001.
- Пернишка 1996:** Пернишка, Е. Речникът на Найден Геров като синонимен речник. – Списание на БАН, 1996, № 3, с. 69–70.

⁸ В своя проект за този речник, публикуван през 1991 г., Апресян дава примери и структура на речниковите статии, които съдържат следните информации за всяка дума от интегралния речник на руския език: морфология, значение, конотации, енциклопедични знания за обекта, управление, съчетаемост, точни синоними, неточни синоними, аналози – т.е. кохипоними и други тематически близки думи, точни конверсиви и неточни конверсиви, точни антоними и неточни антоними, хипероними, деривати (вкл. и семантически производни), илюстрации (Апресян 1991: 11).

- Пернишка 2003:** Пернишка, Е. Синонимен речник на българския език (с антоними и близкозначни думи). Пловдив: Хермес, 2003.
- Пернишка 2006:** Пернишка, Е. Съвременната лексикография – извор на познания за богатството и системните връзки в лексиката. – Български език и литература, 2006, № 6, с. 6–15.
- Пернишка 2008:** Пернишка, Е. Прагматична информация в тълковния речник. – In: Lexikografie v kontextu informační společnosti. Praha: UJČ, 2008, p. 142–168.
- Стаменов 2015:** Стаменов, М. Език, когнитивни структури и структури на съзнанието. София, 2015 (ръкопис).
- Степанов 2002:** Степанов, Ю. С. Эмиль Бенвенист и лингвистика на пути преобразования. [Вступ. ст.] – В: Бенвенист, Э. Общая лингвистика. Москва: 1974, 2. изд. 2002.
- Хокет 1960:** Hockett, Ch. F. The Origin of Speech. San Francisco, Calif: W.H. Freeman and Co, 1960.
- Чомски 2012:** Чомски, Н. Студии за езика и философията на ума. София: Лик, 2012.
- Якобсон 1963:** Jakobson, R. Essais de linguistique générale. Les fondation du language. Paris: Minuit, 1963.
- Якобсон 1990:** Waugh, L. R., M. Monville-Burston (eds.). R. Jakobson: On Language. Cambridge MA: Harvard University Press, 1990.
- Якобсон и Хале 1956:** Jacobson, R., M. Halle. Fundamentals of Language. The Hague: Mouton, 1956.
- Янакиев 1977:** Янакиев, М. Стилистиката и езиковото обучение. София: Народна про-света, 1977.